

Információs aszimmetria, vállalati tudás, piaci szerkezet és gazdasági teljesítmény Kelet-Közép Európában

OTKA-T-48680 számú pályázat szakmai végbeszámoló

Kutatásunk az üzleti tudás, a gazdasági szereplők közötti információ-áramlás és információs bizonytalanság (kockázat), valamint a vállalati teljesítmény közötti összefüggéseket vizsgálta a kelet-közép-európai átalakuló országok néhány ágazatában. Kutatásainkban az ún. „szabályozott iparágakra” – a távközlésre, a közlekedésre, a postai szolgáltatásokra és a bankrendszerre – összpontosítottunk. Nem foglalkoztunk ugyanakkor a különféle humán- és szociális szolgáltatásokkal, valamint az energia-szektorral.

Az üzleti tudás “termelése” és jelentősége a vállalati teljesítményekben az új-institutionalista és evolúciós közgazdaságtan (neo-institutionalist and evolutionary economics) egyik központi témája. A vállalat-elmélet a döntési jogokra helyezi a hangsúlyt és azt vizsgálja, hogy ezek a döntések milyen, történelmileg kialakult intézmény-rendszerek keretei között születnek és a döntési eljárások miként épülnek be az intézményekbe, egyben tovább is fejlesztve azokat. A tudás, a tanulási folyamatok és az intézményi változások közötti összefüggésekről. (Lásd például Coase, 1937, Alchian és Demsetz, 1973, Williamson, 1985, North, 1990, Nelson és Vinter, 1982.) A “tudás-termelés” makro-szinten az endogén növekedés-elméletekben játszik meghatározó szerepet. (Brennan és Buchanan, 1975, Fink és Feichtinger, 1997, Hirschman, 1975, Romer, 1994).

Az információ jelentőségével a gazdasági döntésekben, a korlátozott tudás és az aszimmetrikus információ jelenségeivel és hatásaival egy önálló közgazdaságtani elmélet, az “információ közgazdaságtana” foglalkozik az 1970-es évek óta. Ezek az eredmények napjainkra a tudomány és a gyakorlati alkalmazások egyik népszerű terepévé váltak. A gazdasági szereplők “tudás-állapota” és információ-cseréje elemzéséből született – és az utóbbi két évben közgazdasági Nobel-díjjal elismert – eredményei hovatovább már a közgazdaságtudomány alapvető paradigmáit feszegetik. (Lásd pl. Akerlof, 1970, Arrow, 1986, Dewatripont, Jewitt és Tirole, 1999, Fudenberg és Tirole, 1990, Grossman és Hart, 1983, Kahneman és Tversky, 1979, Knight, 1921 [1957], Laffont és Meleu, 1997, Stiglitz és Weiss, 1981, Stiglitz, 2000.)

A magyar gazdaságban lezajlott szerkezeti átalakulásnak egyik nyilvánvaló célja éppen az volt, hogy ezek a változások elősegítsék az újfajta üzleti tudás megszerzését és felhalmozását a gazdasági szereplők számára. A korábban felhalmozott szellemi tőkében elszenvedett veszteségek és az új tudás megszerzésének nagy beruházás-igénye a gazdasági szereplőket gyakorta arra ösztönözte, hogy egyrészt igyekezzenek minimalizálni veszteségeiket, másrészt pedig gyorsan megtérülő szellemi tőkeberuházásokba kezdjenek. Az ezzel párhuzamosan zajló intézményi változások ugyanakkor növelték a gazdasági szereplők bizonytalanságát, a befektetések kockázatát és így a döntések időhorizontjának csökkentése irányában hatottak. Mindezek a tényezők pedig éppen maguknak az intézményi változásoknak, a piaci, üzleti infrastruktúráknak a kialakulási folyamatát lassították.

Az előzőekből következik, hogy a gazdasági átalakulást és különösen az üzleti tudás felhalmozását a spontán piaci folyamatok önmagukban nem voltak képesek magas hatékonysággal megoldani. Szükséges volt (lett volna) a változások körütekintő irányításaterelése. Kutatásunk eredményeire támaszkodva megfogalmaztuk azokat az állami

intézmények, illetve az üzleti szektor számára rendelkezésre álló, illetve kialakítható megoldási lehetőségeket, amelyek révén az üzleti tudás felhalmozásának és elterjedésének határfoka lényegesen javítható a magyar gazdaságban.

Kutatócsoportunk tagjai az 1990-es évek eleje óta elemzik a hazai és általánosabb keretek között a kelet-közép-európai privatizációknak és vállalati szerkezeti átalakulásnak, valamint a piaci struktúrák változásának hatásait a vállalatok és a nemzetgazdaságok teljesítményeire. Ennek a munkának az eredményeit a résztvevők számos hazai és külföldi publikációban foglalták össze. (Lásd például: *Badics*, 2001, 2003, *Major*, 1993, 1995a, 1995b, 1999a,b, 2002, *Róna-Tas*, 1997, 2001, *Török*, 1999, 2001. A kutatócsoport vezetője irányítója volt több jelentős nemzetközi kutatási programnak is, amelyek az iménti kérdéseket vizsgálták kelet-közép-európai méretekben. Ezen programok közül a Phare ACE P95-2019-R kutatási program – bolgár, észt, holland, lengyel, magyar és olasz résztvevőkkel –, valamint az RSS 1042/98. kutatási pályázat – magyar és orosz résztvevőkkel – eredményei könyvként is megjelentek.

A korábbi kutatásokból részben már adódtak a jelen kutatási program kiindulópontjai. Kiinduló feltevéseink szerint a gazdasági átalakulás sikerében döntő szerepe lehet az üzleti tudás felhalmozási és terjedési folyamatának, a szellemi tőke-felhalmozás és a vállalatok szerkezeti átalakulása közötti összefüggéseknek. Ez a megállapítás konkrét tartalmat ad annak az – egyre szélesebb körben terjedő – állításnak, hogy a magyar (és a kelet-közép-európai) gazdasági átalakulás egybeesik egy globálisabb folyamattal: a “tudásalapú társadalom” kiépülésével.

Kutatási programunk legfontosabb egyedi vonásának azt tekintettük, hogy szervesen ötvözzük az üzleti tudás termelésének elméleteit, a gazdasági szereplők aszimmetrikus információjából adódó “megbízó–ügynök” és döntés-elméletet, valamint a vállalatok gazdasági teljesítményeit vizsgáló hagyományos mikroökonómiai módszereit.

Kutatásunk a gazdasági átalakulás elemzését új keretek közé helyezte. Az átalakulást mikro-szinten, tehát a vállalatok, illetve a vállalatközi kapcsolatok szintjén vizsgáltuk és azt az üzleti tudás létrehozásának, a különböző üzleti kultúrák befogadásának (abszorpciójának) tekintettük a gyorsan változó intézményi feltételek között. Az üzleti tudás termelése és annak befogadása egyaránt innovatív folyamatok, amelyekben nagy szerepe van a próbálkozások és tévedések egymást követő fázisainak, a szervezeti alkalmazkodásnak és a másutt kidolgozott minták követésének. Az üzleti tudás termelése és terjedése tehát alapvetően *tanulási* folyamatok.

Kutatásainkban az alábbi hipotézisek elfogadhatóságát vizsgáltuk:

- H1.** A gazdasági átalakulásnak mindazok a meghatározó tényezői – az intézmények kiépítése, a gazdasági szereplők viselkedésének változása, a döntési mechanizmusok és a vállalatok gazdasági teljesítményei – amelyeket maga a privatizációs folyamat erőteljesen befolyásol az üzleti-gazdasági tudás termelését és elterjedését, tehát tanulási folyamatokat foglalnak magukban;
- H2.** Az üzleti tudás felhalmozása és a megszerzett tudás alkalmazási képességének elsajátítása időigényes és igen összetett folyamatok. A gazdasági szereplők üzleti tudásának terjedelme és színvonala a szellemi tőkefelhalmozást segítő intézmények és információs rendszerek függvénye;

- H3.** A gazdasági átalakulás során elértéktelenedett állami vagyon nagysága nehezen becsülhető. A fizikai tőkeállomány elértéktelenedéséhez mérhető nagyságú azonban az a szellemi tőke-vesztés, amely a korábbi gazdasági rendszerhez adaptált tudás leértékelődéséből, valamint a piaci szerkezet lényeges átalakulásából fakadt. Ugyancsak megbecsülhető – és ez kutatásunk egyik kitűzött célja – az a szellemi tőke-felhalmozási igény, amely révén a kelet-közép-európai gazdaságok egyenrangú versenytársaivá képesek válni a fejlett piacgazdaságoknak;
- H4.** A gazdasági átalakulás időszakában a vállalatok intézményi környezete gyorsan változik és kialakulatlan. A vállalatok nagyfokú bizonytalanság és kockázatok mellett kénytelenek meghozni gazdasági döntéseiket. Mindezek miatt lassíthatják az új rendszer-specifikus tudásba történő beruházásaikat és konzerválni igyekeznek korábbi szellemi tőkájüket. Az eredmény: az üzleti tudás termelési és terjedési folyamata lelassul. Ebben a folyamatban jellegzetes különbségek mutathatók ki a belföldi és a külföldi tulajdonú vállalatok között.
- H5.** Az állami intézmények számára lehetséges, az átalakulási folyamat lerövidítése és hatékonyságának növelése szempontjából pedig szükséges segíteni az üzleti tanulási folyamatokat. Az állami részvétel intézmény-fejlesztést, információs rendszerek kiépítését és pénzügyi eszközök célszerű felhasználását foglalja magában.

A hipotézisek elfogadhatóságának vizsgálatánál főként a szabályozási-intézményi kérdésekre összpontosítottunk, mert úgy találtuk, hogy ezek határozzák meg leginkább az ágazatok – különösen a szabályozott ágazatok – piaci helyzetét. A szabályozási problémák elemzése kiterjedt mind a versenypolitika és a versenyszabályozás, mind az ágazati szabályozás területeire. Kutatásunk legfontosabb eredménye, hogy a világban – azon belül az Európai Unióban és így hazánkban is érvényesülő, meglehetősen merev, norma szerinti (akár költségalapú, akár megtérülési ráta alapú) szabályozási rezsimek a vállalatokat nem hatékony működésre ösztönzik. Elméletben létezik megfelelő szabályozási megoldás – az ún. „öszöntző szabályozás” – amelyet a gyakorlatban azonban egyelőre egyetlen országban sem alkalmaznak. Kutatásai eredményeink közül azt tekintetük az igazán újnak, hogy sikerült kidolgoznunk az egyes ágazatok ösztönző szabályozási modelljét olyan aszimmetrikus információs helyzetekre, amikor a szabályozó és a szabályozott vállalat között mind a kontraszelekció, mind a morális kockázat problémája felmerül. Magát a modellt a távközlésre alkalmaztuk, de annak érvényessége messze túlmutat a távközlési ágazaton. Minden olyan esetben alkalmazható, amikor az állam intézményi eszközökkel alakítja a vállalatok piaci környezetét.

A kutatás egyik fontos területe volt az üzleti tudás, mint magántudás és a köztudott tudás eltérő hatásainak vizsgálata. A kutatócsoport egyik tagja figyelmét főként ezeknek a kérdéseknek szentelte. Nyilvánvaló, hogy a vállalatoknak nem fűződik „természetes” érdekük a magáninformációik megosztásához más piaci szereplőkkel. Kimutatható volt azonban, hogy az egyes vállalatok és az összjólét is növelhető, ha a magántudás köztudott tudássá tételét a magáninformációval rendelkező vállalat számára megfelelő információ járadék honorálja.

Kutatásaink egyik legaktuálisabb területe a bankszektor információs problémáinak elemzése volt. Elemzéseink eredményeit több publikációban tettük közzé. Az egyik megállapította, hogy a Magyarországon bevezetés előtt álló lakossági teljes adóslista mellett leggyakrabban hangoztatott érv úgy szól, hogy attól a bankok élesebb versenye, továbbá a bankok adós-kockázati szintjének mérséklődése és így a kockázati prémiumok, végső soron pedig a kamatlábak csökkenése várható. Az Európai Unió tagországaira, illetve a világ 103 országára vonatkozó világbanki adatbázist használva, regressziós elemzések alapján bizonyítjuk, hogy a

kockázati prémium és a hitelezési kamatláb szintjét az a tény nem befolyásolja lényegesen, hogy az adós-nyilvántartást állami szervezetek, vagy pedig magántulajdonú cégek hozzák-e létre és működtetik. *Közvetlen* módon az a tényező sincs szignifikáns hatással a kamatlábra, hogy a bankok közötti információ-megosztás csak a „rossz adósokra”, vagy minden hitelfelvevőre kiterjed. Az általunk vizsgáltak közül az egyetlen szignifikáns és a kockázati prémiumot, valamint a kamatlábat csökkentő tényezőnek az bizonyult, hogy az adós-nyilvántartás az adott ország lakosságának mekkora hányadát fedi le. Ez az összefüggés azonban *közvetve* a teljes lista valószínű előnyét mutatja a negatív listával szemben, hiszen az ilyen módon értelmezett „lefedettség” csakis a teljes lista révén növelhető.

Másik tanulmányunk végkövetkeztetése így szól: az elemzők arra összpontosították figyelmüket, hogy melyik információ-megosztási rendszer szolgálja leginkább a bankok érdekét. Most röviden foglalkozunk azzal, hogy mi lenne az ügyfelek érdeke. Ha a rossz ügyfelek érdekeit figyelmen kívül hagyjuk, a korábbi elemzés alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a jó ügyfelek számára biztosan nem előnyös, ha a bankok között nem létezik információ-megosztás. Hiszen ekkor lesznek a banki kamatok a legmagasabbak. De a jó ügyfelek érdekeit nem szolgálja a teljes információ-megosztás sem, mert ebben az esetben is magasabb kamatokat fizetnek – akár ismeretlen ügyfélként, akár ismertként – mint a negatív listás rendszer működése esetén.

Itt hívjuk fel a figyelmet arra a problémára, amelyet az utóbbi időben leginkább az Amerikai Egyesült Államok jelzálog-hitel piacán tapasztalhattunk, de amely általánosabb érvényű. Nevezetesen, az adós-nyilvántartások adatai a világon sehol nem teljesen megbízhatók. Ugyanakkor a teljes lista léte a bankokat túlzottan magabiztossá teheti. Ezt láttuk az USA-ban, ahol a bankok olyan, kétes fizetőképességű ügyfeleket is elárasztottak hitellel, akik azután nem tudták törleszteni azt. (Az ún. sub-prime ügyfelekről van szó.) A teljes lista bevezetésétől tehát önmagában nem várható, hogy a bankok képesek megoldani a gyorsan növekvő rossz hitel-állomány problémáját.

Írásainkban bebizonyítottuk, hogy a racionálisan viselkedő, profitjukat végtelen időhorizonton maximalizáló bankok számára a teljes információ-megosztás optimális stratégia – mert ez a stratégia biztosítja a bankoknak a legnagyobb várható profitot –, ha a hitel-piacon számottevően emelkedik és viszonylag magas szintet ér el a rossz ügyfelek részaránya, továbbá a bankok működési határkölségeiben lényeges különbségek mutatkoznak. Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a teljes lista jól szolgálhatja a rossz ügyfelek elszaporodását a banki népelességen belül, de csak abban az esetben, ha minden bank megosztja teljes információs adatbázisát, valamint az ügyfél-információk megbízhatóak.

Bemutattuk azonban, hogy a „rövidlátó” bankok, vagy a megbízható és kényelmes helyzetben lévő bankok – amelyek tehát kevés rossz ügyfélre számíthatnak, illetve amelyek egymáshoz igen közeli határkölséggel működnek – előnyben részesítenék a negatív listát minden más információ-megosztási rendszerrel szemben. Ilyen körülmények között különösen a nagybankok találják előnyösnek, ha nincs információ-megosztás, mert várhat profitjuk a legmagasabb, ugyanakkor piaci részesedésük is nagyobb mértékben haladja meg a kisbankokét, mint bármely más információ-megosztás mellett. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a bankok – és különösen a nagyok – meglehetősen ambivalensek a teljes információ-megosztással szemben.

Az már egy további, ám nem elhanyagolható kérdés, hogy az információ-megosztás nem azonos költségekkel jár, és nem hoz azonos hasznot a különböző piaci részesedésű

bankoknak. Akár maguk a bankok, akár az állam hozza létre az információ-megosztás intézményeit, az ügyfél-információk árazásánál a bankok eltérő cserearányait célszerű tehát figyelembe venni.

Végül, a kutatási eredményeink abból a szempontból is relevánsak, hogy azok segíthetik Magyarország szerves integrálódását az Európai Unióhoz. Az EU-hoz történő csatlakozás igen összetett folyamat. Ebben az intézményi, jogszabályi alkalmazkodás elemei éppen úgy benne foglaltatnak, mint a vállalatok közötti sokoldalú együttműködés. A vállalatok szintjén zajló integráció pedig elsősorban tudás-alapú, tehát a különböző üzleti kultúrák együttélésén, egymásra hatásán és a “kölsönösen előnyös tudás-cserén” alapulhat. Enélkül a hazai vállalatok igen hátrányos helyzetben kényszerülnek bekapcsolódni az EU-n belül, illetve a más nemzetközi integrációkban, vagy azokkal folyó gazdasági versenybe.

Kutatásaink eredményeit, fontosabb következtetéseit több hazai és külföldi publikációban tettük, illetve tesszük közzé. Ezek között folyóiratcikkek és könyvben közzétett publikációk egyaránt találhatóak. A publikációk listáját a kutatási végbeszámolóban már megadtuk.